

**БОРОТЬБА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
ТА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЗІ СТАРООБРЯДНИЦТВОМ
У 50-60-х РОКАХ ХІХ ст.
(на прикладі Харківської губернії)****

Історія російських старообрядців, які мешкали в Україні, а також питання про основні методи й особливості боротьби влади з представниками цієї своєрідної етноконфесійної групи та шляхи їх пристосування до умов, що слалися в Російській імперії у середині ХІХ століття досі залишається малодослідженою темою. Отже, можна говорити про наукову актуальність визначеної проблеми.

З огляду на це завданням даної статті є висвітлення низки заходів духовної і світської влади, які широко застосовувалися у боротьбі проти старовірів у середині ХІХ століття, спроба побудувати схему взаємодії різних державних установ, що займалися вирішенням розкольницьких справ на губернському рівні.

Джерельною базою дослідження стали матеріали фондів Харківського генерал-губернатора та Харківської духовної консисторії, які зберігаються у Державному архіві Харківської області. Це – рапорти парафіяльних священників, журнали Харківської духовної консисторії, постанови та циркулярні листи міністра внутрішніх справ, листування генерал-губернатора та губернатора з різноманітними установами з приводу вирішення справ старовірів; річні відомості про кількість старообрядців; піврічні відомості про просування справ розкольників у судових інстанціях губернії та ін.

Характеристику заходів боротьби з розколом та законодавчого оформлення державної політики щодо старообрядців містить праця М.Нікольського „Історія російської церкви”, а також періодичні видання другої половини ХІХ – поч. ХХ століття: „Миссионерское обозрение”, „Исторический вестник”.

У сучасній російській історіографії серед перших спроб комплексного осмислення державно-церковних відносин другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. помітне місце посідає монографія О.Єршової „Старообрядничество і влада”. Проте, більша частина цього

* Голдіна С.О. – аспірантка кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

** © Голдіна С.О., 2003

дослідження присвячена змалюванню роботи представників центральних органів влади з вивчення розколу та загального аналізу віросповідного законодавства. У той же час реалізації законів на місцях та реакції старовірів на дії влади приділено в ній недостатньо уваги. До того ж, авторка наводить у книзі лише один приклад, який безпосередньо стосується становища старообрядців в Україні. Основні шляхи вирішення поставленої проблеми намічені також у публікації Ю. В. Волошина, у якій розкривається репресивна політика уряду щодо розкольників Харківщини. Але це дослідження хронологічно охоплює тільки першу половину XIX століття.

За даними губернської влади, Вовчанський, Зміївський, Куп'янський, Старобільський та Харківський повіти були найбільшими районами проживання старовірів у другій половині XIX століття.

Протягом XIX століття ставлення уряду до старовірів відрізнялося нестабільністю. За правління Миколи I (1825-1855) відбулося чергове посилення репресивної політики. Старообрядці в Російській імперії були позбавлені як релігійних, так і громадянських прав.

Прихід до влади Олександра II (1855-1881) з його ліберальними настроями вніс певне пом'якшення у ставлення уряду до старообрядців. У перші роки його правління (1858 р.) були вироблені нові „Настанови”, що захищали природних розкольників, тобто тих, хто родинно давно належить до старообрядців, від переслідувань за релігійні переконання [Рудаков В., Халтулари Д. Обзор мероприятий Министерства внутренних дел по расколу, с 1802 по 1881 год. Издание департамента общих дел.- СПб, 1903 // Исторический вестник.- 1903.- № 12.- С. 1068-1070]. Ці „Настанови” та ліквідація військових поселень (1857 р.) сприяли тому, що наприкінці 50-х на початку 60-х років XIX ст. почастишали випадки відкритих переходів православних та єдиновірців у старообрядництво.

Проте світська влада продовжувала вбачати у старообрядництві загрозу державній стабільності. Російська православна церква у свою чергу прагнула повернути під власний контроль численне старообрядницьке населення. І хоча ще від часів правління Петра I вона втратила самостійну роль, перетворившись на частину державного апарату, але не перестала розглядатися державою як „хранителька віри”, інструмент ідеологічного впливу на суспільство.

Отже, протягом 50-60-х років XIX ст. православна церква залишилася ревним борцем із старообрядництвом. До обов'язків парафіяльних священиків входило, зокрема, щорічне подання списків

осіб, які не були на сповіді та не причащалися із зазначенням причин невиконання ними християнських треб; нагляд за старовірами та поінформування архієпископа про виникнення у них нових толків, протизаконний ремонт або відкриття ними молитовних будинків; недопущення поширення розкольниками свого віровчення; проведення бесід із старообрядцями про хибність їх релігійних переконань.

Основним заходом духовної влади у боротьбі проти розкольників були умовляння повернутися у лоно офіційної церкви та здобуття підписок-зобов'язань назавжди залишатися у Православ'ї. Проведення таких умовлянь покладалося на парафіяльне духовенство та місіонерів. Якщо цей захід не досягав мети, то повторювався тими ж священиками або іншими духовними особами. Проте опрацьовані нами документи засвідчують майже стовідсоткову безуспішність багаторазових умовлянь. Часто старообрядці, не заперечуючи докази пастирів щодо істинності Православ'я, висловлювали, однак, твердий намір залишатися до кінця життя в своїй „старій вірі”, тому що їхні батьки й предки сповідували її. Іноді лунали й радикальні за характером відповіді: „Помремо, але не поступимо у православ'я...” [Державний архів Харківської області (далі ДАХО).- Ф. 40, оп. 47, спр. 2144, Арк. 10 зв.].

Коли вищезазначені заходи залишалися безрезультативними, старовіри направлялися на вмовляння до духовної консисторії – адміністративно-судового органу Синоду на території певної єпархії; однією з її функцій було проповідування православ'я та боротьба з розколосоктантством, а у разі необхідності – й до єпархіального архієрея.

Основний тягар таких багатоступневих умовлянь лягав, звичайно, на плечі старовірів, які, відволікаючись від звичних сільськогосподарських робіт, мали від'їздити у місто іноді по кілька разів на рік. Наприклад, 1854 року державні селяни-розкольники Вільховатської волості Вовчанського повіту в листі до міністра внутрішніх справ скаржилися, що через висилку їх до слідчих та єпархіального начальства їхні лани залишилися незасіяними і вони неспроможні платити податки [ДАХО.- Ф. 3, оп. 175, спр. 275а.- Арк. 22].

Така ситуація зумовила внесення у 1863 році змін до статті 75 Зведення законів Російської імперії, що регламентувала багатоступневі вмовляння. Відтепер ці заходи відбувалися без відриву селян від місця проживання та звичних робіт [Ершова О.П. Старообрядчество и власть.- М., 1999.- С. 129].

Таким чином, хоч Синод і проголошував, що духовний вплив православних священників є найбільш дієвим методом боротьби з розколом, на практиці він залишався малоефективним, оскільки навіть відправлення старообрядців до консисторії здійснювалося за сприяння поліцейських чиновників. Серед причин неспрацювання заходів духовної влади можна виділити такі: 1) недостатня обізнаність парафіяльного духовенства з вченням окремих толків старообрядництва, а звідси його недостатня підготовленість для роботи в місцевостях із значною кількістю старовірського населення; 2) православному кліру часто доводилося поєднувати обов'язки парафіяльних священників із місіонерськими (як правило, через обтяженість пастирів поточними справами їхня місіонерська діяльність відсувалася на другий план); 3) несвоєчасність, неповність, або й відсутність відповідей духовної консисторії на спірні питання священницької практики [ДАХО.- Ф. 40, оп. 52, спр. 339.- Арк. 26, 37 зв.- 44 зв.]; 4) тривалість розгляду справ консисторією (так, справа про навернення в розкол мешканців м. Чугуєва та селища Зарожного знаходилася в консисторії протягом 10 років і була закрита просто „через давнину” [ДАХО.- Ф. 40, оп. 47, спр. 2331.- Арк. 1-8 зв.]; 5) невизнання самими старообрядцями православних священників та уникання спілкування з ними; 6) страх старовірів у разі прийняття православ'я опинитися поза родиною і громадою, у світі антихриста, втратити можливість спасіння [ДАХО.- Ф. 40, оп. 52, спр. 339.- Арк. 9-11, 26].

Слід відзначити, що в Російській імперії не існувало чіткого розмежування функцій між установами, які займалися розкольницькими справами. Губернатори та підпорядковані їм поліцейські чиновники були зобов'язані сприяти духовному начальству в збереженні православної церкви та непорушності віри, пильнуючи, щоб серед населення ввіреної їм губернії не поширювалися різноманітні ересі та розколи [Ершова О.П. Старообрядчество и власть.- М., 1999.- С. 131].

Отже, після невдалих умовлянь справи старообрядців направлялися на вирішення світської влади. Спочатку надсилалося подання єпархіального архієрея до цивільного губернатора або губернського правління, які в свою чергу давали наказ земським справникам, повітовим слідчим або чиновникам з особливих доручень провести розслідування. Після цього переважна більшість справ надходила на вирішення до Таємного дорадчого комітету, який являв собою основний орган з координації дій світської та духовної влади у боротьбі із старообрядцями у губерніях, де розкол особливо поширився.

У Харківській губернії такий комітет було створено у січні 1846 року. До його складу входили: губернатор, єпархіальний архієрей, керуючий Палатою державного майна та начальник жандармського управління [Волошин Ю. Репресії царського уряду проти старовірів-безпопівців на Харківщині у роки правління Миколи I (1825-1855) // Історія релігій в Україні.- Кн. 1.- Львів, 2000.- С. 87]. Комітет розглядав справи старовірів і вирішував питання про надання їм подальшого просування у судових інстанціях.

Згідно з законодавством Російської імперії карному суду піддавалися такі особи: 1) навернені в розкол, які після вмовлянь духовної влади залишилися непохитними у своєму віровченні; 2) повторно навернені в розкол; 3) помічені у поширенні своїх релігійних поглядів або привселюдному виявленні розколу; 4) у чиїх будинках були виявлені старообрядницькі молільні [Ершова О.П. Старообрядчество и власть.- М., 1999.- С. 121-131].

Перш ніж розглянути питання навернень у розкол слід з'ясувати, кого, власне, офіційна церква вважала православним та єдиновірцем, тобто тим, хто перейшов у підпорядкування Православної церкви при збереженні своєї обрядовості. Аналіз використаних джерел засвідчує, що такими визнавалися всі, хто хоч раз у житті мав стосунки з цими церквами, тобто виконував треби в одній із них. А з огляду на політику примусового навернення старообрядців у православ'я та єдиновір'я, особливо у період царювання Миколи I, таких серед старовірів була більшість [Чельцов М. Единоверие за время столетнего существования его в Русской церкви // Миссионерское обозрение.- 1900.- №11.- С.515-520]. Наведу кілька найяскравіших прикладів:

- Діти відставного солдата Івана Пушкарьова, мешканця м. Чугуєва, даючи свідчення у справі батька, звинуваченого у наверненні своєї родини в розкол, показали, що неодноразово сповідувалися та причащалися, а також ходили до церкви, але робили це з примусу, таємно ж дотримувалися розколу; навчені вони своїй вірі батьками і приєднуватися до православ'я наміру не мали [ДАХО.- Ф. 40, оп. 51, спр. 119.- Арк. 8-8 зв.].
- Про примусовий характер свого приєднання до православ'я свідчила і група старовірів Зміївського повіту. У своєму проханні, поданому на ім'я Харківського військового губернатора на початку лютого 1861 року, вони, зокрема, писали: „... хоча дехто з нас, особливо молоді, з необхідної потреби через знищення молитовних наших будинків

одружуються або носять хрестити немовлят до панівної чи єдиновірської церкви, але це робиться всупереч сумлінню їхньому, лише заради страху й для уникнення утисків від начальства” [ДАХО.- Ф. 3, оп. 207, спр. 29.- Арк. 3 зв.- 4].

- Ще один характерний приклад знаходимо у справі „Про викриття в м. Чугуєві в будинку штабс-капітанші Павлової розкольницької молільні”. При її розгляді з’ясувалося, що до створення в цьому місті військового поселення значна частина його населення належала до безпопівської течії розколу; старообрядці мали свою каплицю й вільно відправляли богослужіння. Із улаштуванням поселення каплицю було знищено і разом з тим вжито найсуворіших заходів для переслідування старовірів. Більша частина з них вдала, що приєдналася до православ’я, залишаючись у душі ревними безпопівцями. Таким чином, примусово відвідуючи православну церкву, виконуючи її обряди, в той же час старовіри залишалися непохитними у своїх переконаннях [ДАХО.- Ф. 3, оп. 215, спр. 56.- Арк. 3-3 зв., 14].

Зовнішній перехід у православ’я чи єдиновір’я був також найпростішим способом уникнення судового переслідування. Таких прикладів можна навести чимало. Ось деякі з них:

- Навернений у розкол Іван Риков 1865 року на вмовляння місіонера С.Сулими ніби погодився прилучитися до православної віри, але пізніше відмовився від свого наміру. Однак, коли куп’янський повітовий справник розпочав розслідування цієї справи, Риков знову виявив бажання прийняти православ’я, тим самим уникнувши суду [ДАХО.- Ф. 3, оп. 226, спр. 3.- Арк. 46-46 зв., 75-76].
- 1857 року було призупинено карну справу навернених у розкол державних селян слободи Трьохізб’янки Старобільського повіту у зв’язку з бажанням цих осіб приєднатися до єдиновір’я. Насправді ж лише два чоловіки з 21 виконали обіцянку, і ще двоє прийняли православ’я. Усі інші не з’явилися до Харківського єдиновірського священика [ДАХО.- Ф. 3, оп. 191, спр. 273.- Арк. 147].
- 1858 року у слободі Краснянці Куп’янського повіту відбулося масове навернення у розкол державних селян (понад 200 осіб), яке супроводжувалося їхньою впертою відмовою відвідувати православну церкву, незважаючи на

усі переконання місцевого духовенства, волосного та військового начальства [ДАХО.- Ф. 3, оп. 195, спр. 117.- Арк. 1-1 зв.]. Одним із головних винуватців цього акту непокори був старообрядець Семен Тарасов. Під час слідства 65 осіб, включаючи й С.Тарасова з родиною, прилучилися до православ'я, що дозволило їм залишитися на свободі. Влада обмежилася лише встановленням за ними суворого таємного нагляду з боку місцевого духовенства і земської поліції [ДАХО.- Ф. 3, оп. 195, спр. 117.- Арк. 70 зв.- 73 зв.].

Легкість, з якою відбувалися ці релігійні конверсії й давалися обіцянки, наводить на думку про нещирість намірів та лише номінальне прилучення до православної віри. Цифри свідчать, що незважаючи на переслідування влади, кількість парафіян Харківської єдиновірської церкви, які повернулися у розкол протягом 1857-1864 років, майже у 2,5 рази перевищувала кількість осіб, що залишилися єдиновірцями [ДАХО.- Ф. 40, оп. 47, спр. 1903.- Арк. 6]. За той же період, згідно з даними духовної консисторії по Харківській єпархії, навернених у старообрядництво було більше, ніж природних розкольників – 1865 осіб проти 1556 [ДАХО.- Ф. 40, оп. 47, спр. 1903.- Арк. 45-53].

Отже, духовенство було неспроможним боротися із старовірами власними силами. Тому воно у багатьох випадках діяло за підтримки влади світської. Та й навернення у православ'я або єдиновір'я були можливими лише через побоювання старовірами переслідувань з боку поліції. Ситуація нагадувала замкнуте коло, де за сприяння начальства старообрядців хрестили та одружували православні священники, хоча вони від діда-прадіда дотримувалися старої віри, а потім пастирі повідомляли урядові установи про навернення цих же старообрядців у розкол, через що останні зазнавали утисків.

Виховання старообрядцями дітей згідно із своїм віровченням також каралося законом [ДАХО.- Ф. 3, оп. 171, спр. 312а.- Арк. 10-15; Ф. 3, оп. 179, спр. 139а.- Арк. 7-8]. Старовірам загрожувало ув'язнення терміном від одного до двох років та віддача їхніх дітей особам православної віросповідання для виховання за правилами пануючої церкви [ДАХО.- Ф. 3, оп. 191, спр. 58.- Арк. 1-1 зв.]. Такі діти підлягали примусовому приєднанню до православ'я. Нижчі поліцейські чини зобов'язані були доставити їх до парафіяльного священника, подбавши при цьому про усунення можливих перешкод з боку батьків та уставщиків [ДАХО.- Ф. 3, оп. 175, спр. 275а.- Арк. 20-21].

На початку 60-х років XIX ст. Міністерство внутрішніх справ визнало недоцільною суворість наведених вище заходів. Вироки карних палат щодо ув'язнення розкольників-батьків, вінчаних за обрядами православної церкви, за виховання ними дітей у розколі були скасовані [ДАХО.- Ф. 3, оп. 207, спр. 51.- Арк. 1].

Ще одним із заходів боротьби проти старообрядців була заборона ремонтувати та відбудовувати церкви, каплиці й молитовні будинки [Никольский Н.М. История русской церкви. М., 1983.- С. 324]. Протягом 50-х років XIX ст. на Харківщині було ліквідовано кілька молілень, зокрема, у слободах Боровій, Терновій Зміївського повіту, а також каплиця й Успенський чернечий скит у м. Чугуєві [ДАХО.- Ф. 3, оп. 207, спр. 29.- Арк. 2-3]. Здійснювалося це без попередження, щоб запобігти виникненню заворушень серед старообрядців [ДАХО.- Ф. 40, оп. 51, спр. 117.- Арк. 8 зв.-10 зв.].

Такі дії влади призвели до таємного створення розкольниками молілень у власних будинках та проведення ними богослужінь переважно у нічний час. Часто старообрядці молилися просто у житлових кімнатах, а іноді й у приміщеннях для збереження істівних припасів [ДАХО.- Ф. 40, оп. 223, спр. 210.- Арк. 1-3]. Ті ж з них, які приходили на моління в будинок Марії Сухініної поблизу сл.Тернової Зміївського повіту, будучи гранично обережними, щоразу приносили з собою ікони та інше начиння, а після богослужіння забирали його по домівках [ДАХО.- Ф. 3, оп. 219, спр. 129.- Арк. 3]. Однак, завдяки пильності парафіяльного духовенства, владі ставало відомо навіть про такі молільні. Згідно з опрацьованими нами документами протягом 50-60-х років XIX ст. губернською владою розслідувалося понад 20 справ про існування старообрядницьких молитовних будинків у приватних помешканнях. При їх запечатуванні траплялися й досить курйозні випадки, які разом з тим свідчать про повну безправність представників даної конфесії. Ось два яскраві приклади цього:

- У травні 1865 року куп'янський повітовий справник запечатав два будинки Стефана Пчельникова у слободі Ново-Миколаївці на тій підставі, що вони були старообрядницькими молільнями. Через це С. Пчельников з родиною кілька місяців жив на власному подвір'ї, не маючи змоги завершити до осені будівництво одного з цих будинків, і звертався до Куп'янського повітового суду з проханням дозволити мешкати у власних будинках [ДАХО.- Ф. 3, оп. 226, спр. 3.- Арк. 31-32]. Суд задовільнив прохання. Але не пройшло й року, як в оселі Пчельникових відбувся

повторний обшук за аналогічним звинуваченням. Цього разу кримінальну справу не було розпочато із-за невиявлення доказів [ДАХО.- Ф. 3, оп. 226, спр. 3.- Арк. 17, 55-56].

- У грудні 1865 року поліція отримала свідчення священника Чугуївської Богородичної церкви А. Жадановського про те, що ніби у будинку відставного солдата Івана Пушкарьова відбуваються моління старовірів і там мають бути заборонені книги. Пристав провів обшук, вилучивши ікони, літературу релігійного змісту тощо. Згідно з заявою Жадановського І. Пушкарьов також поширював розкол, навернувши в нього усіх своїх родичів, а конфісковані у нього речі відставний солдат викрав ніби з опечатаної розкольницької каплиці поблизу Чугуєва. Суд визнав І. Пушкарьова невинним, але слідство за цим наклепом тривало майже два роки, конфісковані книги так і не повернули, а ікони були передані доньці померлого солдата аж через 9 років після закінчення справи [ДАХО.- Ф. 40, оп. 51, спр. 119.- Арк. 1-76 зв.].

Слід наголосити на тому, що з речей релігійного призначення, які конфісковувалися у старообрядців, як правило знищувалися лише шкіряні чотки, підстилки під коліна, які використовували старовіри під час молитви, ікони, відлиті з міді всупереч церковних постанов, та зовсім старе начиння [ДАХО.- Ф. 3, оп. 215, спр. 278.- Арк. 11 зв.- 12]. Усі інші речі передавалися для використання до Харківської єдиновірської церкви, а рукописні та друковані книги, зошити з цитатами релігійного змісту, тексти пісень, крюкові ноти – до бібліотеки Харківської семінарії для читання при підготовці до місіонерської роботи та при вивченні історії розколу [ДАХО.- Ф. 3, оп. 215, спр. 56.- Арк. 23; Ф. 40, оп. 51, спр. 119.- Арк. 57-58]. Це свідчить про те, що стрижнем антирозкольницьких заходів було прагнення остаточно поставити представників даної конфесії під контроль духовної і світської влади.

Таким чином, ми бачимо, що заходи боротьби з старообрядцями мали в основному заборонний, а часом і репресивний характер, оскільки старовіри не визнавали духовенства і підкорялися лише поліцейській владі. Незважаючи на це, старообрядництво не тільки не припинило свого існування, але навіть кількісно не скоротилося. Безрезультатність дій урядових структур ґрунтувалася на тому, що не було розуміння можливості допустити існування поряд із офіційною конфесією інших,

навіть якщо їх прихильники не завдавали шкоди державній системі, будучи віроповіданими громадянами імперії.

У цій статті ми торкалися лише періоду 50-60-х років XIX ст. і охопили своєю увагою межі лише однієї губернії. Тому подальші наші розвідки будуть спрямовані на розширення географічних рамок дослідження та з'ясування того, як змінювалися заходи боротьби духовної і світської влади проти старообрядців наприкінці XIX – на поч. XX ст. із зменшенням клерикального елементу в законодавстві й водночас значною активізацією місіонерської роботи церкви.

М.Максись (м. Рівне)

РЕФОРМАТОРСЬКЕ КРЕДО ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО, А ЗГОДОМ І ВСЕЛЕНСЬКОГО ПАТРІАРХА КИРИЛА ЛУКАРИСА**

Протестантизм приходив в Україну в чужій, польсько-німецькій основі і певною мірою із-за цього реформаційним течіям не вдалося похитнути Православну церкву в Україні. Більше того, вони навіть принесли їй посередницьку користь тим, що збудили інтерес до догматичних суперечок, познайомили з новими формами і способами релігійної боротьби при відстоюванні свого релігійного віровчення.

На відміну від країн Західної Європи реформаційний рух в Україні йшов "згори" і не зміг знайти в народі широкого розповсюдження й всезагальної підтримки. Тому коли католицька церква почала боротися у Польщі з реформаційними церквами, то цей рух почав завмирати й на українських землях.

Ідеями Реформації була пронизана більшість викладацького складу Острозької Академії, заснованої князем Костянтином-Василем Острозьким (1576-1636 рр.) на Волині (теперішня територія Рівненської обл.). За характером і змістом вона була першою українською вищою школою на території теперішньої Європи.

Більшість викладачів Острозької Колегії мали прекрасну гуманітарну освіту, яку вони здобули в провідних західноєвропейських університетах. Серед них найвідомішими були

** © Максись М., 2003